

A költő kérdez

Tornai József: *A szabadgondolkodó*

ornai Józsefnek szüksége van a költészet

GONDOLAT KIADÓ,
2009

A „Válasz” szóval Illyés nevezetes folyóiratára is utaltam. Igen, Illyés a *vá-*

mellett filozófiai alapozású esszék írására is. Ezt a műfajt épp olyan műgonddal műveli, mint a verset, a műfordítást vagy az emlékiratot, s ez nagy szó, ha a *Csillaganyám, csillagapám* címmel kiadott, háromkötetes, korántsem lezárt költői életművére, Baudelaire-jére és más műfordításaira, például a világ népeinek folklórjából adott fordításaira gondolunk. Egyik versével mondván, a „metaforáiról híres költő” nem csupán a dolgok összetartozását és megghasadását (*maghasadását?*) kifejező képei révén vált nevezetessé. Nélkülözhetetlen értékek teremtőjévé tették őt azok a „kísérletek”-magyarázatok, hipotézisek és tudományosan értékelhető következtetések is, amelyeket esszéíróként tett le az asztalra.

A szabadgondolkodó címmel jelent meg új esszékötete. Fölapozom az e műfajban írt legkorábbi, 1982-ben megjelent könyvét is – címe: *Az ihlet sötét és világos foltjait*. Található benne egy vallomásos eszmefuttatás, *A költő kérdez*. Mintha a címek dialektikus hasonlósága is jelezné, hogy mennyire másképpen töpreng, gyötrődik (s kiált néha *heurékát*) hasonló gondokon rágódva, mint egyik tanítómestere, Illyés Gyula, aki *A költő felel* címmel írta meg ars poeticáinak egyikét. A modern klasszicistának nevezhető Illyés racionális magyarázatokat adott esszéiben az általa vizsgált jelenségekre és elvi kérdésekre. Tornai ugyancsak az ésszerűség jegyében szemlélődik a világ dolgaiban. Am Illyésnél negyed évszázaddal fiatalabb költőként olyan sok, megkevlhetetlen új kérdéssel találta szembe magát – a versírással kapcsolatban is –, hogy a kerek *válaszokról* a *kérdésekre* tette át a hangsúlyt.

laszoló ember megtestesülése szememben. *A költő felelt* – válaszokat adott –, lett légyen szó a magyar parasztságnak a polgárosodásért folytatott antifeudális harcáról, a nácizmussal szembeni ellenállásáról, a bolsevista zsarnokság kicselezéséről vagy a trianoni határokon átnyúló nemzet egységéért való küzdelmeiről. A torz gondolatokat elutasító, az irracionális tetteket elítélő, kartézianus szellem volt. Föllépett az elidegenedés, a rögeszmés világmagyarázatok és ellenállt – az egyébként „belülről” ismert – mélylélektani örvény személyes, művészi és gondolkodói veszélyei ellen. Jellemző soraival, *Az orsók ürügyén* mondván: „Mikor lesz vajjon lecsapolható / a legmiazmásabb mocsár, a lélek / szittyósaiknak holtvize?”

A mester és a tanítvány egyaránt a *felvilágosodás* híve tehát. De ha Illyés a *válaszoló ember*, akkor Tornai inkább a *kérdő ember* típusa esszéiben, sok versében is. Ez így persze túlságosan éles megkülönböztetés. Hozzá is teszem: Tornai *válaszértékű kérdéseket* igyekszik fölteni, gondolkodásra és cselekvésre felszólítókat, mint az előbbi idézetben Illyés. Ez körülbelül annyit jelent, hogy az emberiség már elért lényegi tudásával a birtokában fogalmazza meg az új megfejtenivalókat. Illyés Gyulától – és fiatalon választott mestereétől, Szabó Lőrinctől – tanulhatta Tornai a racionális magyarázatokra törekvő észjárását, a kristálytisztá esszényelvet is. Minden fontosabb forrásból merített persze, akihez csak hozzáfért, a Platón műveiben megöröklített szókratészi tanításoktól és Senecától Nietzscheig, Montaigne-től Babitsig, Heideggerig,

Camus-ig és Borgesig, s okul a társművészetektől és a természettudományokból is. Saját költői és gondolkodói tapasztalatai révén azonban ezer és ezer új jelenséggel találta szembe magát. Költőként döntötte el, hogy az „egyszerre vagyok ősi és modern” elvét követi. Eberen figyel a európai műveltség új fölfedezéseit és új kérdéseket fialó fölvetéseit, de nem áll meg Európánál – s éppen az egész földkerekségre kiterjedő szellemi konkvisztádorsága – helyesebben inkább Albert Schweizer-i missziós küldetéstudata – teszi mélyen európaivá. Nem érheti a „nemzeti öncélúság” (Fülep Lajos) vádja az erős nemzeti identitás-tudatú költőt. Göröcső alá veszi a vajákos világkép divatos változatait, a kultikus szemlélet megnyilvánulásait, legyen bár szó az evolúció tagadásáról, eredetmondáról, teremtésmítoszról vagy másról, ha hírnöke lemondott az ésszel felfogható igazságról.

Költőtől ritkán látott módon igényli, hogy filozófiával hitelesítse ars poeticáját. Nincs ez ellentétben azzal, hogy verseiben ösztöneire hallgat – költői indulata hozza felszínre a látomást, de ő ezt az értelem fényében ellenőrzi. Esszéi azt a hiátust töltik ki, amely a még nem értelmezett ráérzés, megdöbbenés vagy csodálat – s a filozófia desztilláló vezetékében lepárolt gondolat között támad. Érdeklődése a megismerés olyan tartományaira is kiterjed, amelyekbe nem szívesen hatolnak ilyen módszeresen, ilyen mélységben az írók. A költői készítés kielégítése nyomán igénye támad, József Attilával szabadon mondva, *a törvény tiszta beszédjének* elvont megfogalmazására is. Sokat foglalkozik a mítoszokkal, a gondolkodás archetípusaival, melyek nélkül nincs költészet, de a gondolkodó nem érheti be velük. Nincs talán még egy költő, aki annyit hadakozna a meggyőződést hitre váltó nézetekkel, mint Tornai – de olyan sincs sok, akinek annyi tudomása volna az emberiség őstudásaként kezelt hiedelmekről, a mítoszokról, a transzcendenciáról vagy a mágiáról, mint neki. „Isten mint archetípus van”, írja, de a kellő differenciálás kedvéért hozzát teszi: „Ontológiai kategóriába [...] nem lehet elhelyezni: abban minden lény, dolog létezésének

kellő föltétele van. Föltételek nélkül semmi sem létezhet.” A modern költő számára az istenfogalom legfőbb „föltétele” az iránta való igény, mely a tudás határainak szakadékpártján tör reá, mint például Adyra, József Attilára és számos atomfizikusra is, Planckra, Einsteinre, Heisenbergre. A dolgok függőségének elve buddhai eredetű, s a költő rokonszenvez ezzel a tanítással. Isten archetipikus voltát azonban tiszteletben tartja, egyrészt mert tévútnak látja a megrögzött ateizmust (az Istennel perben álló költőinkkel tart), másrészt mert a Teremtő hatalmasan jelen van a világ művelődéstörténetében. Négy-öt ezer éves szellemi hatóerővé vált a régiektől máig. Az összevethető politeisták, panteisták és monisták nagyban hozzájárultak a világértelmezés finomodásához, miközben a dogmaszerűen megállapodott vallások papjai meglehetősen akadályokat gördítettek a gondolatok tisztulása elé. Etikai vonatkozásban Goethét idézi Tornai: „Egy jó ember ködös indulatában [is] mindig jól tudja, merre visz a helyes út.” Nincs szükségszerű ellentét az ösztönökre hallgató önismeret és a felvilágosult öntudat között.

Az ember ősi eredetű, máig meglevő ösztöneit nem elutasítón kezeli Tornai, hanem értelmesen bánik velük, akkor is, ha önmagában fedezi föl sokszor félremagyarázott jeladásaikat. „A nemzet közös ihlet” József Attila-i elvét például a jungi *kollektív tudatalatti* költői változataként kezeli számos írásában. Lámpást gyújtva teszi helyükre a tévhiteket. Ilyen ma például „a felvilágosodás sötétségéről” szóló, látszólag szellemes oximoron, amely vakhítre buzdít a történelem, az evolúció s még sok más, bizonyított tézis végiggondolása helyett. Fejcsóválva fogadja például a „Szent Korona”-tant, amely Szent Istvánt, Szent Lászlót (s még egy-két Árpád-házi királyt), Károly Róbertet, Anjou Lajost, Hunyadi Mátyást kivéve – akaratlanul is – oly sok alantas koponyát aranyozna be történelmünkben, minthogy beházasodott gyarmatosítóink családi ékszer módjára örökölhették. A koronát legnagyobb magyarjaink egyike, Kossuth Lajos a köztársaság nevében vette

le – a történelmi Magyarországot nélküle is hiánytalanul kifejező – címerünkről. A koronátlan Kossuth-címer lett 1956-os forradalmunk jelképe is. Alkalmas arra, hogy jelezze nemzeti összetartozásunkat a szomszédos országokba szakadt honfitársainkkal. „[...] a gondolkozásnak nem hátra kell irányulnia, hanem előre” – írja *A szabadgondolkodóban*, de jelzi azt is: nem mindegy, milyen hagyományokat tartunk elevenen, s az sem, hogyan értelmezzük őket. Szenvedélyesen kutatja az emberi pár, a férfi és a nő nemi és szellemi szabadságát – a mitológia és vallástörténet két ősképlete, az Ádám–Éva és az Orpheusz–Eurüdiké tragikus kettősei közül szerinte az utóbbiban valósul meg jobban a testi-lelki teljesség, s ebben biztosan igaza van. Az ógörög mítoszokból persze az emberpár teremtését is érdemes összevetni az ószövetségi történettel. A sok változatból Prométeusz mítosza hasonlít a sárból gyúrt ember s a belé lelket lehelő Isten történetére. Prométheusz a tűzzel még fől is fegyverzi az embert – ez rokonszenves. A „kettészakított Hermafroditusz” (Weöres) elképzelése filozofikusabb Ádám–Évánál.

Az esszéíró módszertana jellemzően szintetikus jellegű. A különböző vallások, filozófiák összevetésével kialakított nézeteit szembeesíti a vizsgált jelenséggel, s a mai emberi állapot szempontjából mérlegeli, hogy mi jó és mi rossz. Ez a gyakorlatiaság és közérdekűség *közíróvá* avatja, mint annak idején Illyést, pályatársai közül Csoóri Sándort. „Közelnézetből”, korunk viszonyait illetően, egyértelműen moralista az ítéleteiben, de távlatosabban – a túlzásaitól megszabadított Nietzsche és mások nyomán – elismeri a jó és a rossz viszonylagosságát. A mindennapi gyakorlat szempontjából demokratikusan figyelembe veszi a relativitás elvét. Gondolkodásának súlyponti eleme a szabadság, de nem a szabadosság. Annyiban *realista* – főként történelmi és antropológiai értelemben –, hogy illúziók nélkül szemléli a történeti embert. Olykor Szentkuthy Miklós maliciózus kijelentéséhez közelít – ő „véres számár”-nak nevezte a há-

borúzó, népeket leigázó, kultúrákat eltüntető s az igazmondókat fenytéssel, megsemmisítéssel „jutalmazó”, önmagát rendszerint igazságtevő hatalomnak föltüntető embert, a nietzschei *hatalomra törő akarat* megszállottját. Tornai pár éve adta közre a *Hitelben Emberfejű idő* című, ódai hangú történelemfilozófiai költeményét, amely József Attila *A Dunánál* és Illyés *A reformáció emlékműve előtt* című költeménye óta a legmegrázóbb vers e tárgyban a mi nyelvünkön. A történelem – a *Wille zur Macht* elve jegyében, a hatványra emelt ön- és fajfenntartási ösztön révén vált vérfolyammá.

Fennebb már idézett esszéjében olvasható ez a mondata: „Azzal, hogy a világ dolgait megnevezzük és egymás mellé helyezzük [a metaforákban], az újrateemtésnek ezzel a mozdulatával azonnal körülvesszük őket a filozófia feszültségével is.” A bonyolult emberi viszonyokat két-három szóba tömörítő *metaforák filozófiai feszültségéről* mondtak sokat elárulnak arról, hogy miként vélekedik a költészet és a bölcsélet viszonyáról. Tornai épp az ellenkezője annak a „neoprimitív”, ösztönös lírikusnak, akinek némelyik bírálója állította be. Filozofikus költő, abból a fajtából, amelyben Babits óta nem is vagyunk annyira szegények, mint vélik (olykor maga Tornai is – ebben vitázom vele). Szabó Lőrinc, Vas István, Weöres Sándor, Kálnoky László, Nemes Nagy Ágnes, Somlyó György s a megtevesztően „játékos” Tandori Dezső tartozik ebből a szempontból szellemi rokonságába, „oldalágon” legalábbis. A másik ágon Nagy László, Juhász Ferenc, Csanádi Imre, Csoóri Sándor és Szilágyi Domokos kötése még erősebb – ők a költői kifejezés módszertanában, a modernségben, az *őskeresésben* és a kollektív tudatalatti megszólaltatásában állnak közel hozzá. (A „modern vagyok és ősi” ars poeticájában az „ősi”-t tudatosan módosítottam *őskeresőre*, mert már régóta nem tartom Tornait *naiv költőnek*, sem schilleri, sem egyéb értelemben.) A költő jó teherbírású függőhidat épít líránk két szomszédos magaslata között: a „népi” és

„urbánus” makacsul tartott hadállásait a maga szintetizáló felfogásával értelmesen és példásan meghaladta.

Mágikus, metaforikus, a világot egységében megragadó verseiben megéreztetni a dolgok és viszonylatok filozófiai auráját. Az olvasóknak szükségük van az intellektuális átmenetekre, az elvont, közvetlenül gondolati megfogalmazásokra is. Erre való az esszé: magyarázatai közvetlenül a szemléletből fakadnak, kapcsolatot teremtenek a költészet és a tudomány közt.

„Az életről nem álmodni akarunk, hanem tényeket”, írta Illyés. Ez Tornainál így módosul: az életről *nemcsak* álmodni akarunk, hanem tényeket is, s azok értelmezését. Különösen azóta, hogy a költői nyelv a harmonikus formák felől a belső rétegzettség s a réginel gyökeresebb gondolatosság irányába toldott el – egyre több áttétellel működik az esztétikai élményközvetítés. A vers távolodik a mindennapi nyelvtől, ugyanakkor egészen prózai és amorf elemeket is magába épít. A hol bonyolultan indázó, hol a gondolati vázig lecsupaszított verssel szembeni igényünket a költő világos megfogalmazásban, leegyszerűsítések nélkül elégti ki esszéiben. Okfejtései nemcsak jól követhetők – lebilincselők és közérdekűek is. A felvilágosult ember – és a felvilágosító – így nyilvánul meg versben: „a rontó fétiseket mi összetörjük” – írta Csoóri Sándor 70. születésnapjára, *Öregség: híradás* címmel.

Megkockáztatom, hogy Tornai esszéinek filozófiai hivatkozásai és műveletei ma egyedülállóak a hazai költészetben. Erkölcsgyakorlati értelemben hasznosíthatók, akár az emberi kapcsolatokat, akár a természeti környezettel szembeni magatartásunkat illetően. Álljon itt még egy fontos esszémondata: „[...] nem lehet úgy beszélni a költészetéről, hogy csak a költészetéről legyen szó”. A világirodalomban otthonos költő e gondolatával T. S. Eliot valamelyik tanulmányában is találkozottam már: nem csoda, mert alapvető fölismerésen nyugszik. A műelemző az esztétikai tárgy társadalmi, történelmi, irodalomtörténeti, világnézeti, stílustörténeti, nyelvészeti s még sokféle

beágyazottságát éppúgy kénytelen figyelembe venni, mint a vers szövegéről, a poétikai-stiláris sajátságokról szerzett, közvetlenül „műközpontú” megfigyeléseit. A kiváló költemény s maga a költő is ezért szemlélhető úgy – Goethét idézve –, mint *a világ tükré*. Tornai teljességigényéhez ezért szükséges a távlatos filozófiai megközelítés (is): a megismerés szempontjából egyre *táguló világegyetem* annál több erőfeszítést követel az intellektustól, minél mélyebbre hatol a mű az ösztönök mélyvilágába. Esszéi mindig éreztetik, hogy a költészet az ember és a világ dolgaira kiterjedő illetékességi köre a filozófiáéval vetekszik, néha elébe is vág.

Tornai esszéiben kétféle munkamódszer figyelhető meg. Vannak mozaikszerűen összeállított esszéfűzérei – ezeknek legfőbb ősképe a modern esszé megalapozói – a XVI. századi Montaigne és a XVII. századi Pascal – dolgozták ki. Csoóri Sándor használja még gyakran ezt a formát napjainkban – a hazai mintát alighanem Illyés adta mindkettőjüknek. Ez az írásmód még az egymondatos *aforizmát* is esszévé avatja a gondolatok összekomponálása révén. Az esszélánc, mint szerkezet, valamely tágabb gondolati egység körüljárásának érzetét kelti az olvasóban. A rövid, aforisztikus esszé szép példaként már idéztem *Az Isten mint archetípus van* kezdetű, négy sorból álló darabot. Íme még egy példa: „Mi az az igazság, melytől még Nietzsche is retteg? Az, hogy a létnek nincs semmiféle fölismerhető teleológiája!” Nos, a „semmiféle” túlzás. A hegeli „világszellem megvalósulása” értelmében a teleológia elvethető, de az emberi dolgokban nem: érvényesül egy megtervezett műben. A történelmi folyamat az, amelybe megszállott zsarnokok és számító üzletemberek visznek „teleologikus” elképzeléseket, lehetőleg tűzzel-vassal. Isten mentsen tőlük! A *miniesszé* vagy *etűd* hátránya a bővebb kifejtés hiányában rejlik: a körültekintés mellőzésében, a sarkításban.

A gondolat mint építmény, mint szerkezet kedvezőbben áll össze a gondolatot példákkal, érvekkel kifejtő, tanulmányjellegű, bár így is életszerű, személyes hangú esszéiben. Ez az

esszétípus is *kísérlet*, de a szerzőnek módjában áll, hogy kibontsa az oksági összefüggéseket, s elhárítsa az ellentmondó mellékkörülményeket. A lehetséges leegyszerűsítéseket gyakran *kérdező móddal* oldja föl. Ennek retorikai hangulata is egészen más, mint a kijelentő módé: továbbgondolásra serkent. Tornai esszéi gyakran végződnek figyelmeztető, kiáltó kérdéssel.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi foglalkoztatja legjobban az esszéíró Tornait – a költő-alkimista műhelygondjain fölül –, akkor két alighanem legizgalmasabb esszécíme felel frappánsan: *A gondolkodás kötelessége* és *A modern, autonóm ember*. Elszemélytelenedő és egyre gondolattalanabb, az agyakat kommersz művekkel kényeztető vagy sokkoló korunkban ilyen elmemozdító művekre van szükség. Hogy a könyv többi esszéjével se legyen igazságtalan, hozzáteszem:

mindig az *ősi és modern* (vagy hadd mondjam így: az *őskereső modern*) kettőssége jegyében ír. Tőle származik a költészet és az elmélet látzólagos ellentéteit feloldó idézet: „Ledöntöttem tehát fiatal- és férfikorom bálványait? Nem, mert ezeknek a bálványoknak az énekei felhangzanak, élnek ma is. Éppen azért, mert bálványok és nem spekulációk voltak.” A „bálványok” *értelmezése* nem rombolás, hanem visszatekintés gyerekkorunkra: része a fel- és megvilágosodásnak.

Aminek helye van a lélek mélyéből feltörő versben, annak létezését az esszéíró is tudomásul veszi. Tornai a filozófia fényében elemzi az emberi dolgok sajátosságait, majd önismeretünket gazdagítva, s nem „megnyugtatón”, hanem nyugtalanítón teszi föl és vési eszünkbe kérdéseit.

ALFÖLDY JENŐ

Az utak, ha el nem is maradnak

„Megyünk és örülünk Erdélynek.” Magyar írók úti élményei

könyv címe hangulatos. De lehet, hogy megtévesztő. Kellems, derűs, vidám közérzetet sejtet, kiterjesztve „mi”-ránk, mindnyájunkra érvényesen, ám akiknek a személyéhez az idézet eredeti helye a jókedvet köti, azokat az elégedettség érzése ideig óráig ha jellemezte. Illyés Gyuláról és Tamás Áronról van szó. Az előbbiről, aki – az 1942. január 2-án keltezett naplójegyzete szerint – 1941 karácsonyán járt életében először Kolozsvárott, majd onnan ifjúkori szerelme, Orosz Anna városán, Désen át Marosvásárhelyre utazván az utóbbival úgy lépegetett a hóhullásban, hogy ennek a járása mutatta a boldogságát. „Minek örül? – töpreng a naplóíró, majd így folytatja: – Tudom, hogy hasztalan kérdezném. Az utókor, remélem, nem fogja érteni

PALLAS-AKADÉMIA
KIADÓ, CSÍKSZEREDA,
2007

ezt a mondatot, nem lesz újdonság már neki ez az érzem, hanem megszokott lesz: megyünk és örülünk Erdélynek, mintha személyes tulajdonunk volna.”

Bár – most a későbbi Illyéssel szólva – végső menedékünk a remény, a költő jövődőlésével mintha csúfot akart volna s akarna is üzni az idő. Az akkori jelen kora s a ma utókora is. Az egykorié: a napló három mondatából nem világlik ki, hogy barátja öröme nagyon is részleges és nagyon is ideiglenes volt. Hogy „piros indulatok hátán” ült, amelyeket „tűznek” érzett néha, s csak „máskor örömmek”. Hogy egy nagy csillag ragyogásáról Bethlen Gábor jutott eszébe, mintha a fejedelem szeme lett volna a csillag, ám rögtön azt kutatta, hol a

másik szeme. „Igen, a homlokánál kettőbe vágta Erdélyt...” – szolt magában, érezve, „micsoda szívfájdalom”, ami történt „a teljes ünneplésre” készülődés közben. Ünneplés és szívfájdalom – vajon érti-e és érzi-e az utókor e kettősséget? Az 1940. augusztus 30-án hozott II. bécsi döntés felemás voltát, Erdély önkényes kettéosztását. Ami miatt „az öröm édes mustja” lassan és nehezen kezd „tisztává forrni” – a *Gondolatok hazatérés idején, az Erdélyi Helikon* 1940. decemberi számában közölt Tamási-esszé költői fogalmazásában. A prózai így hangzik: „Túl a határon testvérek sírnak, s vesztenek vagyont, vért és életet; s mint a kenyérből, az ősi földből is hiányzik még egy darab”. Ez vált át metaforikus beszédbe ismét: „Munka közben felpillantva nézzük a holdat, mely tegnap még felére csonka volt, és várjuk a napokat, amelyek egyre gömbölyítik?!” De kikerekedik-e valaha is: a központozás, a kérdő- és a felkiáltójel együttese a kétséget, a kételyt jelezte. Az ahhoz hasonló érzést, ha nem is annyira kétségbeesést, mint ami az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* Adyját fogta el: „csúfolódóbb sohse volt a Hold”. Vagy még előbb, előszelét se igen érezve a háborúnak, a *Kocsiút az éjszakában* kísérteties légkörében, egy „rossz szekér” futása közben, a „sivatag, néma” éjben, ahol a lírai alany mintha maga is megdöbbenne – „Milyen szomorú vagyok én ma” – a szokatlan égi látványtól: „Milyen csonka ma a Hold”. Kitartó bűvarkodást kívánna, persze, Tamási szövegeinek mélyén, vajon az ő képzelme kapcsolódik-e Ady képéhez, vagy a jelző épp az irredentából siklik át, hogy ami a bécsi döntés előtt Magyarországot mutatta, az utána Erdély jellemzője legyen.

Csonka Erdély? Igen, itt lépeget a két barát 1942 januárjának „arcmaradosó” hidegében. Örömük ezért sem teljes. A cím – „*Megyünk és örülünk Erdélynek*” – ezért is megtévesztő: úgy emel ki Illyés Gyula naplójából egy mondattöredéket, hogy ennek hangulatát kiterjeszti más alkotók írásaira is. Mintha – az alcímet idézve – a „magyar

írók úti élményei”-t egyaránt efféle emelkedettség, érzelmi fűtöttség jellemezné. Akár Ady vagy Babits, akár Kosztolányi vagy Márai, Cs. Szabó László vagy Németh László, akár Móricz vagy a két Szabó, Lőrinc, illetve Zoltán a szerző, netán Tamási, mind-mind Illyés visszafogott lelkesedésével közelítenének tárgyukhoz – a *Pallas-Akadémia* kiadta kötet sugallata szerint. Hogy a hangnem megválasztása, amelyhez mintegy igazodnának a többiek, a könyv szerkesztőjének és a jegyzetek összeállítójának, Nagy Pálnak köszönhető-e, vagy a *Testvéri peregrináció*, az előszó írójának, Pomogáts Bélának, fölösleges boncolgatni. Lehet ugyanis, hogy más volt a sugalmazó. Mégpedig egy másik könyv, az e kötet közvetlen előzményének tekinthető *Hazai utazók Erdélyben*, amely eredetileg 1942-ben jelent meg Molter Károly válogatásában, és pár éve, 2006-ban adta ki újból az *Új Palatinus* Ugrin Aranka szöveg-gondozásában. Nos, ennek a Csokonai Vitéz Mihály, Kisfaludy Sándor, Kazinczy Ferenc, Széchenyi István, Kemény Zsigmond, Táncsics Mihály, Petőfi Sándor, Gyulai Pál, Jókai Mór, Orbán Balázs, Eötvös József és mások útirajzaiból szemezgető összeállításnak az elején olvasható, Molter tollából, hogy „mindenki kissé patetikus lesz, amikor Erdélyről kell vallania”. S ha az elragadtatott, vagy ahogy Kazinczy írja, a „rezzenő pillantat”-ok a XX. századi élmények közt ritkábbak is, van mégis, ami a két könyv legtöbb írását közös nevezőre hozza. Az, amit az *Erdélyi levelek* szerzője így fogalmaz meg, a „jó föld”-höz szólva: „De te valóban nem vagy úgy elromolva, mint mi” – a második világháborús évek naplóírója pedig ekképp: „Akinék a tüdeje gyöngye, menjen a Tátrába; akiben a magyarsága gyöngye, jöjjön Erdélybe.”

„Szép és drága föld, Magyarországnak éber rejtegetője” – fogalmaz 1915 nyarán Ady Endre is, annyira lelkesülten, hogy kinyilatkoztatásnak hat az állítása: „Magyarság és emberség zamatja, hite, lelke, Erdély, nem uraid szerint büntet téged az

Úr.” Mert ha azok szerint tenné – folytatódik a *Lenn, Erdély földjén* gondolatmenete –, akkor a Halál teljesen megsemmisítené, nem hagyná, hogy „fölségesen kinőhesd magad”. „Erdély, te Magyarország vagy, s ha Magyarországra van még szüksége a Földnek, te megmaradsz nekünk” – szól a csattanó. Akkora bizodalommal, amekkorát a több mint harmincéves koráig ott sohasem járt, rá mégis „a mi Kaliforniánk-képpen” gondoló költőben a hegyek, völgyek, folyók és erdők, a „gyönyörűek és örökök” látványa mintha csak azért támasztott volna föl, hogy feledtesse pár évvel korábbi, a román testvéreinek „kedvetlen kedvességgel” mondogatott „komoly” tréfáját. Így hangzott ez a *S ha Erdélyt elveszik?* szerint: „Hiszen én nektek adom Erdélyt, ha kell Aradig és Máramarosszigetig is, a magam külön házcskáját szintén, de nem hal-e bele abba Románia, akit én szeretek, s akinek én önzetlenül s már régen álmodom a legfényesebb jövőt?” Hogy nem jóslat ez a jövőről, Trianon jövődöleése, hanem keserűen józan számvetés, Pomogáts Béla előszava hitelt érdemlően fejtegeti, de erre vallanak Ady figyelmeztető erejű szavai is. „...Kínos, szomorú, de kényszerű beletöröttséggel készen kell állnunk minden elé”, „minden pillanatban tört szegezhetnek túlbizakodó hitünknek és életünknek” – írta a *Huszádik Század* című folyóirat 1912. novemberi–decemberi összevont számának publicisztikájában. Ugyanebben az esztendőben Kós Károly, nyilván megtapasztalván és megunván a hivatalos magyar politika, a magyar kormányok nemtörődömségét, a csaknem kétmillió magyarországi magára hagyását a román többséggel és a bukaresti kormányok támogatta nagyromán irredenta törekvésekkel szemben, még keményebben fogalmaz. Ha a magyarországi és „különösen a pesti közvélemény” nem változik meg – írta a *Kalotaszegben* –, „akkor időtlen időig élni fog bennünk a külön erdélyiség tudata. És megmarad bennünk az az érzés – válik mind határozottabbá a hangja –, hogy nekünk nem édes testvérünk Magyarország,

hanem mostohánk, akitől semmit sem várhatunk, ha rosszat nem.” Kós cikke, mint ahogy az idézett Tamási-esszé vagy a két Ady-vers, nem szerepel a kötetben, benne van viszont, igaz, csak az utolsó hat szemelvényvel Németh László hasonló szellemű híres-hírheft 1935-ös útirajza, a *Magyarok Romániában*. A vasúti térképet tanúként híva állítja, hogy a Székelyföld csakugyan „a legistenhátamögöttibb tartománya Európának”, s hogy „Erdélyről a magyarság mondott le”, arra a legszebb bizonyíték az ott élő ötszázezer magyar, akiknek „a világ végére rekesztése jóval előbb kezdődhetett, mint a román uralom”.

Hogy ez az uralom mit hozott, ecseteli persze a könyv szinte mindegyik szerzője, ám mintha csak azért, hogy még inkább kitűnjék Erdély magyarságának nagyszerűsége és tisztasága. Ellenállóképessége, sérthetlensége? Valami ahhoz hasonló, amit – aligha csak a kincses városra érvényesen – Márai Sándor így mondott: „Az elmúlt huszonnégy esztendő megszállás minden cigány gyalázata sem tudta megsérteni Kolozsvárt.” Talán azért nem, mert a magyar csapatoknak a „visszatért” országrészekbe való bevonulását mind az első, mind a második bécsi döntést követően megörökítő újságíró szerint az erdélyi magyarság példát mutatott, „történelmi magatartásra tanította” az anyaország fiait is. Szabó Lőrinc szintén ezért gondolhatta jóval előbb, vagy tizenöt évvel korábban, 1927-ben, hogy be kell járnia a történelmi helyeket, ha meg akarja érezni azt, „amit Magyarországon sohasem érezhet ennyire az ember: a hazát”. A tanulság, amit hozzáfűz, mára már kopóban és fakulóban: „Úgy látszik, vannak dolgok, amelyek sokak számára üres ideológiák maradnak, pedig tele vannak érzellemmel és tartalommal, s egyszerre váratlanul fölszakadnak az emberben, és lesznek győtrelem vagy pusztító vagy építő erő, mint a szerelem vagy a szocializmus. S mindenki azt érzi meg, amire szüksége van – folytatja –: itt, Erdélyben megérzi az ezredéves Magyarországot a szocialista is. Román ismerőseimtől hallottam, hogy a magyar s állítólag kommunista munkásság itt – »ért-

hetetlenül« – nemzeti alapon áll.” Cs. Szabó László azon még morfondírozik, hogy igazából senki se tudja, hol kezdődik Erdély, valóban a Királyhágónál-e, azon azonban nem, hogy „Erdélyt az Alföldön védték, a magyar szabadságot Erdélyben”. S hogy miért alakult így? Előbb szinte himnikus szavakkal adja elő, hogy Erdélynek „az egész magyar nép legjava jutott”, a legszívesebben azt mondaná, hogy a „lángja”, utóbb gazdaságtörténeti magyarázattal áll elő: ott maradtunk leginkább magyarok, „ahová nem ért el a nagybirtok”. Sorolja: a Kis- és a Nagykunságban, a Jászságban, a Hajdúságban és a Székelyföldön. Ahol pedig az volt? Vegyenek elő egy történelmi térképet, javasolja, s nézzék meg Szolnok-Dobokát, a Küküllő-völgyet s a Maros-völgyet Felvincről Marosillyéig – történelmi családoké volt minden terület, ahol „csatahely csatahelyet ér”. „A történelem szörnyű irtásterületeire, kihalt birtokaira ők hívtak románokat – állapítja meg. – Övék volt a Mezőség, s a Mezőség ma román.” A családokat ugyan nem nevezi néven, így nem emlegetheti a Wesselényieket sem, és hogy Zsibó környékén, a Szilágyság szélén nekik is hasonló szerep jutott – a reformkor egyik legnagyobb egyéniségét, az ifjabb bárót azonban mégis szóba hozza. Nem mint az árvízi hőst, nem is mint kora tán legkitűnőbb mezőgazdászát, hanem mint aki felfedezte a nemzetiségi kérdést. Mégpedig idegenben, távol az otthonától és távol pályája delelőjétől is: Csehországban gyógykezelésre szorulva, a vaksággal küzdve „nyílt ki e félelmes világ” számára, ott, ahol megnyíltak előtte a nagyszláv és a dákoromán eszme munkásai. Megretten a jövőtől, látomások kínozzák – idézi fel az alakját Cs. Szabó, röpiratát (*Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*) „prófétai”-nak tudva. Azaz beteljesültek, amit jövendőlt, hogy Magyarországon – mint Kemény Zsigmond értelmezte – a civilizáció sorsa fog előbb-utóbb „nagy világcsaták és népmozgalmak közt eldöntetni”. E látnoki szavakat Ady csak fölerősítette, süket fülekre találva így is. 1912-es publicisztikájában (*S ha Erdélyt elveszik?*), amelyik éppúgy nem úti élményt rögzít,

ahogy a kötet szerzőinek java részéé sem, így szól: „Mai, barbár csodák idején el tudom képzelni azt is, hogy Erdély hamaros megvalósulása lehet tüzes, vad álmoknak, mik nem minden alap nélkül kísértének az alsó Kárpátok alatt. De a dilemmás Erdéllyel évszázadok marasztaló szellemét lázítja föl a vad hazapolitika, s hazátlaná tenne két szerencsétlen s minden más, nemes fölszabadulásra joggal váró nációt.” Ha kétséges lenne, a magyarra és a románra gondol, e „két ikergyerekek”-re, akiket a „fenyegető, brutális, de vajmi lehető térképváltoztatások két emlőről szakítanak le”. Még korábban, az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* – amely nem szerepel a kötetben, noha a válogatás szempontjait tekintve az olyan verseivel együtt, mint *A fajtám sorsa*, a *Nem csinálsz házat* vagy a „S fölolvastt a világ kohója / S elveszünk, mert elvesztettük magunkat” zárlatú *A szétszóródás előtt* helye lehetett volna –, nos már ez az 1905-ös „panaszkodás és hit” fölveti: „fogunk-e itt mi valamikor affélét csinálni, amit mostanában különösen nagy erővel csinálnak a népek?”, „Vagy sorsunk csak azért kavart el itt bennünket Európa közepén, hogy durva anyagot szállítsunk a nagy világvegyfolyamathoz”. „Német lesz-e, szláv-e, mi lesz a messze unoka? – kérdezi itt, minősítve: – Rossz gondolat, bűnbe vivő, de becsületes”, hét évvel később pedig így kérdez: „Beszéljünk-e a Romániába olvasztandó magyarságról, melynek, ha lehet, rosszabb, embertelenebb s főképpen otthontalanabb sorsa volna a mai erdélyi románokénál?”

Ez az Ady föltette kérdés, immár nem föltételes módon, azért is fogalmazódhat meg újra és újra, némiképp kiegészített formában, mert a kötet írásainak zöme az első világháború utáni, a Trianonból következő állapotok rajza. A kisebbségben, nem pedig a többségben élő magyarságé. Az is lényeges azonban, amiről a címbéli felemás, maradéktalaná válni nem bíró örömmel kapcsolatban már szó esett, hogy a művek másik része pedig ezzel a kisebbségi léttel is mint múlttal vet számot a bécsi döntés nyújtotta visszatekintés távlatából. Ezért erősödhet fel a szerzők javarészé-

nél az összehasonlítás szándéka, a költő szavával: kisebbségként kinek volt rosszabb, embertelenebb, otthontalanabb sorsa, a románoknak-e, például az Osztrák–Magyar Monarchiában s még régebben, vagy a magyaroknak, miután – ahogy az *Ábel* első mondata mondja – a románok kézhez vették őket. A korábban és később is talán leggyakrabban hangoztatott érvel, hogy Erdély románjai bibliafordítást a magyar fejedelmek által kaptak, Ady sem feledkezik meg előhozakodni. Cs. Szabó külön kiemeli, hogy a *szász* Heltai Gáspár kolozsvári *magyar* nyomdájában készül a *magyar* Szegedi Gergely zoltárkönyvének *román* fordítása. Németh László a románoknak azzal a véleményével száll vitába, mely szerint Trianon után ők csak az Apponyi-törvényt másolták le, magyart írva oda, ahol eredetileg román volt. Hogy az Apponyi-féle iskolatörvény a nemzetiségiak elnyomását tekintve „írott malaszt” volt a húszas-harmincas évek román gyakorlathoz képest, ezt az érvelést ha meghallanák, akkor sem fogadnák el. Még kevésbé azt, ahogy különbséget tesz: „más egy jogokhoz nem jutott népet lassan engedni jogokhoz, mint egy régi jogélvezőt kiforgatni”. Az iskolaügyhöz különös adalékkal szolgál, többszörösen is, a fogarasi tanáréveire évtizedek múltán visszagondoló Babits Mihály, azt fejtegetve, hogy a felsőbb osztályokban több volt a román anyanyelvű eminens, aki a magyart csak az iskolában tanulta meg, mint a magyar tisztviselő csemeték között, akiket úri voltuk elbizakodottá tett. Különös aztán a messzi várost egykor száműzetése helyének érző tanár szóhasználata is: ismételve mondja, hogy volt a román tanítványjaiban valami „idegenszerű”, az „alattomos, szinte állati kedvességük” és „elhasználatlan népi energia”-juk mélyén megbúvó. Ez az „idegenszerűség” mint utólagos tapasztalat is azt kérdezteti vele, jelen időben: „Magyarokat nevelek, vagy ellenséget? Kultúrát osztok-e, vagy fejevert? Én a magyarságban kultúrát láttam, de lehetetlen volt nem éreznem, hogy más nézőpontok is vannak.” „Az idő végzetes volt – fűzi hozzá –, valami készülődött, amit mi még nem sejtettünk.”

Ami készülődött s ami be is következett, a magyarság kézhez vétele. Erről a helyzetről esetek és példák sokasága tanúskodik. Mindjárt Szabó Lőrinc már címében is kemény ítéletet hirdető úti rajza, a *Ki Európából!* Az írók marosvécsi összefövetelére utazva szerzi tapasztalatait és élményeit. Így alakul ki az a benyomása, hogy Romániában magyarnak sem kívánatos lenni, hát még a magyar kisebbség kisebbségének, a magyar zsidónak. Ugyanő, akárcsak a két világháború között börtönbüntetésre ítélt egyetlen romániai magyar író, a *Csütörtök* szerzője, Daday Loránd, alias Székely Mózes a legendás erdélyi-regáti elmentétet a saját bőrén érezve írja, hogy egy szigurancai kiskirály másfél órán keresztül „fölgáborító kitarással gyöngítette a román közigazgatás” iránti tiszteletét. Egy kolozsvári éjszakai bárban háborús levegőt érez, pedig 1927 nyara van. Szerinte „csöndes, demokratikus gázfelhőkbe burkolódzó háború ez, amit nem sértés irtóhadjárathoz nevezni a magyarság ellen, hiszen román szempontból ez a leplezett erőszak ’szent cél’ is szolgálhat: a nacionalizálást, aminek sikere esetén, évtizedek múlva, gyakorlatilag is egyenlő jogú fia lenne Nagy-Romániának minden állampolgára”. Brassóban pedig arra figyel fel, hogy egy épület homlokzatán az ÉPÜLT –1900 helyén az áll: ZADIT 1900, mintha az idegennel el akarnák hitetni, román pénzből készült a palota. „Nem volna szabad ilyen gyerekes módon teremteni múltat és tradíciót!” – rosszalása pusztába kiáltott szó. Németh László keserű iróniába fordítja bírálatát, mint aki folytonosságot észlel a magyar és a román uralom hatalomgyakorlása között. Az új uralkodók közigazgatásának, írja, csak a „magyar taktikát” kellett folytatnia, megfelelkezni Székelyföldről, s amikor még jobban elszigetelődött, költőien szólva, „beszakadt a magányosságba”, akkor „elküldeni rá, mint egy gyarmatra, térítőit, névvizsgálóit és kultúrkülföldönitványeseit”. Csalódnia kellett magában, de vendéglátóiban is – fejtegeti –, ha hű akart maradni a Duna-gondolathoz, a tejtéstvériség eszméjéhez – bukaresti barátai, vette észre, „nagy nemzethez” méltón akarnak élni, s a Du-

na „csak csónakút” a számukra. A román–magyar közeledés szerinte kimerül abban, hogy „ha mi jó képet vágunk ahhoz, amit velünk csinálnak, ők is jó képet vágnak a mi türelmünkhöz”. S ki tudja, mikor jár le, lejár-e egyáltalán a szavatossági ideje ama határozott véleményének, hogy a románok számára szinte törvény: „a kisebbségekkel nem szabad rokonszenvezni”, legalábbis a magas politikában nem. Mert amelyik román párt – 1935-ből való a látetele – „ennek a törvénynek elméletből ellenszegülne, azt a románság elpusztítaná”. Így, ezért alakul ki benne, hogy „közeledni szabad, de eredményt várni a közeledéstől nem lehet”. S hasonló a helyzet másfelé tekintve is: a világ levette rólunk a kezét, írja, a kisebbségi magyarsággal azt csinálhatnak az urai, ami jölesik nekik. Nem frázis, állítja, hogy mind az erdélyi, mind a vajdasági magyarság „kínpadra került”. E vigasztalan képet Cs. Szabó László azzal színezi még sötétebbre, hogy a magyarság szándékos megromlásáról beszél, élettani tönkretételéről, hangsúlyozva nem szeret gyűlölni, s őt sose bántották a románok, de amit látott, az „bíróvá haragítja” a legszelídebb nézőt is. „A regáti megszállás Bizánc simulékony ravaszágát s hivatali romlottságát a Porta botozó janicsáruralmával egyesítette” – állapítja meg. Mit lehet tenni, hová, kihez lehet fordulni? Nyilván nem véletlen egybecsengés, hogy a reményt mind Cs. Szabó, mind pedig Márai Sándor egy kiadatlan kézirat idézésével érzékelteti. A szerző nyugalmazott mérnökkari kapitány volt Marosvásárhelyen, Bolyai Farkas. *A Most jöttem Erdélyből* hosszan idézi őt: „Most fájdalom! A dolog ott áll: hogy a Magyar ellen az Oláh, Szász, Rác, Horvát, tán az összes Osztrák Hadsereg, s Birodalom minden más része ellenszenvű, kívül pedig az Orosz, Porosz, a még csak képzeleti vagy imaginarium Német Birodalom, legalább némely más tetemes részei, a tetőtől talpig kalmár érzelmű, balgatagul rövidlátólag kenyérféltő, irigy s az eget is csak aljas vastag anyagi érdekből vizsgáló lelketlen kő vagy faszobor szellemű, fagyásmérő, büszke Angol, sőt minden szabadságszeretetet s pártolás mellett még

a részszerént vagy némileg rokonszármazású és nyelvért román érzelmű, inkább az Oláh, mint a Magyarhoz szító, s azért inkább egy Román–Dák vagy Dák–Román Ország felállítását, mint Magyarország megszilárdítását pártoló Frank is, végre az ellenük némi s bármi föltétek alatt is ígért hadisegítségért, tán még az Olasz is s az ellenszenvű Török is rendre inkább ellenségnek, mint pártfogónak nézhetendő, úgy: hogy a mintegy hét milliőnyi Magyar az Európát lakó mintegy kétszáz-negyven milliő ember közt csaknem elhagyatva, önmagára támaszkodhatik, s Isten után jó észbe és szerényebb módba vetheti megmaradása reményét.”

Hogy a második világháború befejeztével ezt a reményt ki mibe vetette, a váltogatásnak szinte egy szava sincs erről. A korábbi időszakokat nézve is hiányolható több útirajz, jegyzet, de még inkább igaz ez az 1945 utáni időkre. Érdekesség számba ment volna Oláh Gábor egykor nagy sikert aratott könyvecskéjének akár kivonatots közlése; a *Barangolások Erdélyben* már csak azért is páratlan darab, mert a szerző utazótársa ugyanaz a Bodor Aladár, akivel majd Párizsban is barangol, hogy mindketten megírják, milyenek a *Keletiek Nyugaton*. Helyet lehetett volna aztán szorítani a Németh Lászlóval együtt útra kelők beszámolóinak, Boldizsár Ivánénak, de Szabó Zoltánénak is, *A Vaskapun túl* című munkájának nemcsak a törökországi fejezetei izgalmasak. Szabó Dezső kimaradása is különös, legalább az *Utazás Erdélyben* bevalogatható lett volna. Aztán Kodolányi Jánosé, Bóka Lászlóé, másoké.

Mély hiányérzetet mégis az ébreszt, hogy Illyés Gyula 1945-ös *Erdélyi útján* és 1956-ból való *Székegyföldi tudósításán* kívül semmi sincs, ami a kisebbségből nemzetiségivé lett magyarokról íródott volna. A megbecsülésünkről és a magunk becsüléséről. Vagy az önbecsmérlésünkről, a magyarság „legyalázása”-ról, Illyés szavával, aki mindjárt a háború végén ezt kénytelen tapasztalni. Egy kolozsvári találkozón hallgatja a magyar szónokot, Bányai Lászlót, aki

– ahogy írja – nem is annyira a gondolatot, mint inkább az indulatot dönti magából. A magyar népet, ellentétben a románnal, olyannak tartja, amelyik „gyökeréig magába vette a hitlerizmust”, mindenki nyilas és gyilkos volt, nemcsak a táborno-
kok, de az utolsó kisbíró, az utolsó baka is. A népet teljes egészében felelőssé tenni nemcsak igazságtalan és bántó, hanem mulasztó érvényű is – elmulasztatja azt a lehetőséget, hogy a romániai magyarság hangot adjon friss sérelmeinek, „szembeforduljon végre az erőszakoskodásokkal”, nem mondja a szerző, de nyilván a Maniu-gárdák garázdálkodásaival is. A nyílt vagy nyíltabb beszéd azért is kívánatos volna, mert a románok egész történelme Illyés szerint sokkal nehezebb próbákon át vezetett, mint a magyaroké, az utóbbi fél évszázadukat viszont „a mi sorsunkkal szemben” csak „szerencsesorozatnak” lehet nevezni.

Az előszó mindössze két szerző hiányát veti föl. Csoóri Sándorét, egy verséhez kötve (*Az elmulasztott utak*), amelyből idéz is. És Nagy Lászlóét, akinek viszont a *Heti jegyzetét* említi, holott az említésre igazán a *Krónika-töredék* lapjai, naplójának bejegyzései érdemesek. És ilyen lett volna a Nemes Nagy Ágnes–Lengyel Balázs szerzőpáros kétrészes *Erdélyi útja* is, mindenképpen. Igaz, az 1956 augusztusában–szeptemberében Mészöly Miklóssal és Polcz Alaine-nel megtett útról szóló beszámolót csak 1995-ben véglegesítik, és el kell telnie újabb hat évnek, hogy Lengyel közreadja a *Ki találkozik önmagával?* című kötetében (Széphalom Könyvműhely, Bp., 2001). Mindez legalábbis fölveti az utólagos alakítás-igazítás lehetőségét, és föl egy jegyzet hiányát, amelyik indokolhatta volna a közlés késedelmét. Ideológiai-politikai okok nyilván nem játszhattak közre, az efféle akadályok jóval korábban elhárultak. Furcsállva sajnálható tehát, hogy a szerzők ennyire hosszú ideig várakoztatták úti jegyzeteiket. Pedig túl a személyes, a családi-rokoni kapcsolatok felvillantásán, többnyire nyomasztó élményeik érzékeltetésén, olyan alapvető igazságok is

megfogalmazódnak itt, amelyek akár a „*Megyünk és örülünk Erdélynek*” kötet fölhozott hiányaira, féloldalasságára is magyarázatul szolgálhatnak. Például az 1956. augusztus 28-án kelt összegzés: „Államunk vezetői cserbenhagyták az egész erdélyi magyarságot, mondhatjuk az összes határokon kívüli magyarságot – s ezt elsősorban az entellektüel vezetőknek kell felelőni, Rákositól, Révaitól a káderekig, mert a munkások és parasztok a maguk szűk körén csakugyan nem látnak túl, nem tudják, mi az, Kolozsvár, Nagyenyed, nem is tudják tán, mi az a magyar állameszme – míg ők kultúrájuknál fogva tudták, s mégis eladták, ledöfték. Az ő parancsukra nem beszélünk tíz év óta Erdélyről – iszonyatos. Szekfü azt mondja: Mohácstól és a török megszállásból származik a legtöbb mai bajunk. De Trianon egy új Moháccsal felér, önkéntes elfogadása mit hozhat még a magyarságra? »A Román Népköztársaságban minden dolgozó egyenlő« – a színtiszta magyar község előtt románul hirdeti a tábla. Hazulról tudjuk, hogy az ilyesmi mit jelent, ha magyarul szól, s itt pedig mi más, mint a nemzetiségi elnyomás szemérmetlen takarója?» Rá két napra Nemes Nagy a lelki válságát ecseteli: kezdi megérteni – írja – az általa eddig „jobboldali”-nak nevezett Magyarországot. „Vagy legalábbis többet értek belőle, mint eddig – folytatja. Erre Erdély igen alkalmas, mások a színárnyalatok, minőségek. Kezdek abban is bizonyos értékmegőrzést látni stb.” Majd hozzáteszi: „ma oly félelmes kompromittálódása annak, amit valaha 'baloldal'-nak hittem!” De lejárátása, még hozzá szerencsétlen sorsú, kulákká nyilvánított, kitelepített rokonaik által az „erdélyi lelkeség”-nek is: lesütött szemmel hallgatják kinyilatkoztatásaikat. Legyen szó a „jó magyar ember” mibenlétéről vagy épp irodalmi dolgokról. Utóbbiak között igazi meglepetést okoz egy 1956. augusztus végi bejegyzés, az utólagos stilizálás, igazítás gyanúját keltve: a nagynéni férje, azaz a sógor szerint „az igazi magyar írók: Nyirő és – jellemzően – Wass »József«.

Mondjuk, hogy ő »Albert«-re gondol. Ja persze, Wass Albert, az a kedvencem. Nem firtatjuk, hogy mit olvasott tőle. (Tamási-ügy, »mi magyarok«.) Persze ezeknek is vélt nyílassága a rokonszenves.” Hasonló irtózással elegy idegenkedés mutatkozik meg itt, mint amikor, korábban a kalotaszentkirályi ismerősöket látogatták meg, s ott az udvaron a gyom, a szobában pedig a „parasztzag” szinte feldúlta őket – a „kallódó magyar birtokos” sorsa, ötven hold földjüktől történt megfosztatása kevésbé foglalkoztatta őket, mint az, hogy „bár finoman”, de zsidóznak. Lehet, e kellemetlen tapasztalatoknak is szerepük volt abban, hogy sem Kolozsvárott, sem Marosvásárhelyen nem keresték erdélyi kollégáikkal, író társaikkal a kapcsolatot – igaz, naplójuk arról sem árulkodik, hogy ismertek volna közülük bárkit is.

Nem így Nagy László. Mindjárt az első erdélyi útja, 1975 májusában, Kiss Ferenc és Kormos István társaságában, úgy kezdődik, hogy Mikolán meglátogatják Gellért Sándort, miután Érmihályfalván, Zelk Zoltán szülőhelyén a barát emlékét idézték. Már maga a készülődés is izgatottsággal töltötte el. Indulásuk előtt ezt írja naplójába: „De ott, Erdélyben nehogy meghasadjon a szívem.” Hosszú utat járnak be Szatmárnémetitől az Iza völgyén át a Békás-tóig, a Csíki-medencéig, aztán Kézdivásárhelyig, Sepsiszentgyörgyig, majd Farkaslakán át Szovátaig, az alkotóházig, ahol Lászlóffy Aladár, Farkas Árpád, Magyar Lajos és Panek Zoltán is vendég. Sütő Andrással Marosvásárhelyen futnak össze, Kolozsvárott Kántor Lajossal és Szilágyi Istvánnal – nem telik el egy hét, és a költő a romániai magyar irodalom színe javával ismeretséget köt. Talán ezért is következik igen hamar, negyed évvel később a második út – Csucsra, Kolozsvár, az első utazás alkalmával is meglátogatott Szék, aztán Szamosújvár és Kalotaszeg, benne Körösfő az állomások. Az eredmény pedig – miként Jánosi Zoltán írja összegző érvényű tanulmányában – „irodalomtörténeti értékű” találkozása Adyval, mégpedig Szervátiusz Tibor fekete kőből ké-

szült szobra „közvetítésével”, amely a nagy Erdély-költevény, az *Ady Endre andezitből* ihletője lesz. Ugyanekkor jegyzi fel: „Hír: megbüntették azokat, akiknél ebédeltünk Széken. Ez már a gyalázat teteje. Ilyesmi csak az inkvizíció idején történhetett, és mi nem tehetünk ellene semmit. Tehettünk volna, tehetnénk így is. Ha... a világ tudna erről. Emberi jogok? Önrendelkezés? Humanizmus? Ki a barbár? Ki lesz az árvák szószólója?” A harmadik út se várat sokáig magára: 1976 májusában Zelnik József, Kiss Ferenc és Kormos kíséretével megint nekivág Erdélynek. „Néhány bizalmas szó”-t vált az idegbetegséget szimuláló Sütővel, Szováta Panek főz neki kávé, Sepsiszentgyörgyön meg Farkas „Árpi” várja Sugásban. Csernáton, Bod Péter szülőhelye, Bálványos, Szent Anna-tó, Kászon, Kisbacon, itt Benedek Elek háza, majd a középkori Szent László-freskók Bibarcfalván – de a java még hátra van. A csángók, Bákó, Kaluger, majd Onyest, Palánka s a „gyönyörű hegyek” vidéke, a Gyimes. „A régi országhatár, Rákóczi romos vára.” Visszafelé Kolozsvár ismét, látogatás Szilágyi Domokoséknál. Újabb ismeretségek, Láng „Gusztí”-val, például, és „beszélünk a lehallgatónak. Hente regve nevetünk.” Hasonló boldogság majd akkor fogja el őket, amikor a határon a vámokok az egész kocsit kirámoltatását követően nem kobozzák el a hozott báránypőröket, hanem csak vámot fizettetnek velük. A negyedik út a kikövetelt végtisztesség tevésé: öt hónap múlva Csoóri segítségével szinte ki kellett erőszakolnia, hogy ő búcsúztathassa öngyilkossá lett költőtársát, Szilágyi Domokost. A napló e kálváriajárásnak s a temetésnek a hitteles krónikája, de jelzése annak is, ahogy a gyászbeszéd prózaverssé alakult-formálódott, *Aki szerelmes lett a halálba* címmel. Kétségtelen, amit Jánosi Zoltán állít: az *Anyám könnyű álmot ígér* s a *Csillag a máglyán* Sütő Andrása mellett (akihez *Susogó gím üzenetet küld*) Szilágyi költészete a legjelentősebb élménye az eleven erdélyi kultúrából. De mint a nevek sokasága mutatja, figyelme nem ragadt meg náluk, hanem kiterjedt az ottani magyarság életére, kultúrájára. A diktatúra jeleit is érzé-

kelte persze: „Sok a civil smasszer. [...] Feltűnés nélkül pofájukat odadugják a beszélgetőkhöz – írja. Nem a lényegét tárgyaljuk, mert itt is lehallgató készülék van. [...] Tévét nézünk, a főnök ondolált fejfel középen integet a felvonulóknak. Degenerált mozdulatok” és így tovább. Itthon, élete legvégén szinte minden érdekli, ami a romániai magyarok sorsával kapcsolatos. Úgy fél évvel a halála előtt, 1977 júniusában az emigrációbeli *Irodalmi Újság* „Jelentés Erdélyből” című cikkéről például ezt jegyzi fel: „Pontosnak látszik adataiban. Félig olvastam el, de a görcs rángatott közben.” Nagy László idáig jutott erdélyi útjain, a „nehogy meghasadjon a szívem” örömeivel indulva el.

A Lengyel Balázs–Nemes Nagy Ágnes, illetve a Nagy László jegyezte naplók a kötet

mulasztásai. Részletek közlése teljesebbé tehetné volna az összeállítást. Teljesebbé a rendszerváltoztatás óta eltelt időkből a figyelemre legmértöbb vállalkozásnak, a fiatal esszéista és publicista Margittai Gábor erdélyi helyzetjelentéseinek a szemlézése. Nem csak a hiányérzetet csökkentve. De azt a rossz érzést is, hogy az utóbbi több mint fél évszázad magyarországi írástudói alig-alig mutattak-mutatnak érdeklődést a továbbra is kisebbségi sorban élő nemzetársaik iránt. Az utak, ha el nem is maradnak, de elmaradnak az úti rajzok, elmulasztódnak a beszámolók. Mintha a legtöbben azért munkálkodnának, amit a *S ha Erdélyt elveszik?* Adyja tán mint vágyott célt tételez: a „nemzettelen népboldogságokért”.

MÁRKUS BÉLA

„Igyál betyár, múlik a nyár...”

Szentesi Zöldi László: *Nagy magyar betyárkönyv*

„...úgysem soká betyárkodsz már”. A búsongó nóta esetünkben egyfélé-

le, nagyon is indokolt véghangulatot sugallhat: a klasszikus betyárvilág ugyan már régóta végetért Magyarországon (az új, sőt legújabb keletű változatok most nem tartoznak ide...) – csakhogy alighanem a betyárromantika utolsó maradványainak is befellegzett, a szívósan, máig tovább élő mítosz legvégső foszlányai is immáron a semmibe roppennek.

Szentesi Zöldi László alighanem a legelső volt, aki 1988–1990 után megpróbálta a korszerű nemzeti szemléletmód jegyében és alapjain helyére tenni a hagyományos magyar betyármitológiát. Annak is legdaliásabb, legközismertebb és legtartósabban bennünk lélegző fejezetét: Rózsa Sándor-monográfiája először 1999-ben látott napvilágot, azóta újabb kiadást is megért, és rögtön hozzátelhetjük, méltán aratott kö-

MÉRY RATIO,
2009

zönségikert. Ebben a kötetben az ekkor még mindössze 29 éves (!)

szerző imponáló felkészültséggel és eszmei-szellemi magabiztossággal valósággal ízekre szedte „a Sándor” körül kialakult, jó másfél évszázados glória egymásra rakódott dicsőség-hagymaszeleteit, s az egyes rétegekből valóban az alcím – Legenda és valóság – igényének megfelelő, meggyőző, hiteles és igen differenciált kép állt össze előttünk a leghírvevesebb szegénylegényről, erről a valóban nem hétköznapi személyiségű, különleges végzetű XIX. századi dél-alföldi parasztemberről. És mivel Rózsa Sándor élete, működése, karaktere, legendáriuma csepp a tengerben-effektusként természetesen tartalmazza a magyar betyárvilág mennyi jellegzetes, izgalmas elemét, egyben az egykori magyar élet jó néhány, eddig kellőképpen nem vizsgált részletének rop-

pant tanulmányos helyzetrajzát is – egészen természetes, ha szerzőnk arra vállalkozott, hogy a betyárok csillaga után magát a betyár-univerzumot, a lehetőségek szerinti teljes valamikori magyar „betyár-repertoárt” összegyűjtse és élénk tárja.

„Könyvemet elsősorban azért írtam, mert nem fogadom el, hogy csakis a betyárromantikából kiindulva lehet véleményt alkotni Sobriról, Patkóékról, Rózsa Sándorról, vagyis egy egész évszázad magyar bűnözőiről. Le akartam csupasztatni a történetét, eltekintettem szóbeszédtől, ponyvai beszámolóktól, vándormotívumoktól. Akinél nem találtam biztos kapaszkodót, annak inkább nem írtam meg az életrajzát. Az élőszavas hagyományt csak abban az esetben emeltem be a szövegbe, ha valamiképpen kapcsolódott a tényekhez. A betyárokból rendszerint még legjobb íróink is népi hősöket faragtak, nem beszélve a népköltészetéről, amely éteri magasságokba helyezte őket. Ezeket tehát kirekesztettem vizsgálódásomból, mert hiszek abban, hogy a valóságnál semmi sem érdekesebb.”

A szerző bevezetőbeli szavaihoz annyi hozzáfűzendő: igen, a valóságnál semmi sem érdekesebb – tehát a valóság szikár tényeit kell egy szívünkhöz mégoly közelálló összmagyar tematika esetében is a legnagyobb tiszteletben részesíteni. Ez a törekvés pedig nem idegenszívűek sanda „deheroizálását”, hanem a dokumentumokra alapozott, józan és tárgyilagos tényfeltárást jelenti. Szentesi könyvében sorra veszi a Dél-Alföld, a Bakony, Somogy, Észak-Magyarország, a Sárrét, a Hajdúság és a Jászkunság betyárjait – s mindezt úgy, hogy közben egy pillanatra sem feledkezzünk meg a váltig, mindörökre szívet melengető tényről: a betyárok a nemzeti emlékezet részei, és életüknek, tetteiknek ismerete minden magyar számára roppant tanulmányos.

A tájegységi keretbe illesztett betyárpanoptikum portréSOROZATA előtt nem árt tisztázni: alighanem igaza van Alexa Károlynak, amikor azt írja az *Életünk* 2009 januári „betyár-számában”, hogy a magyar mitoló-

giának mindenekelőtt azért válhatott annyira különösen kedvelt alakjává a betyár, mert életformája „nagyon is hasonlított arra a képzetre, amelyet folyamatos elnyomtatásban élő nemzetünk magáról megfogalmazott”. És ha azt vesszük, mily zseniálisan ráértett erre az alaphelyzetre a ma már klasszikusnak nevezhető – bár változatlanul lehangolóan ismeretlen –, nagyszerű művében Prohászka Lajos, amikor *A vándor és bujdosó*ban a cím második részét jelentő bujdosót a magyarság nemzetkarakterológiai és történelmi szemszögből egyaránt legkoncentráltabban jellemző alapjellegzetességének tartotta: nyilvánvaló, hogy a kötöttségektől mentes, szabad betyárélet az örök bujdosás nemzetének a vágyott példázatot, sok szempontból az eszményt jelenthette. „Az erőt látták bennük: Angyal Bandi úgy itta a bort, hogy a gönci hordót emelte a szájához (egy-másfél hektó!), Rózsa Sándor újszülöttként kirúgja magát a pólyából, a halasi Suba Péter, ha belekapaszkodott a falba, úgy bírta három ló elhúzni, hogy a ház is szakadt, ...életük tele van titkokkal: az anyja hasából kivágott magzat ujjával világítanak, tenyerük sebébe csodafüvet forrasztanak, amely minden zárat megnyit, golyó nem fogja a betyárt, csak piros búzaszem vagy ezüst patkószög... A betyár nemcsak szabad, hanem szép is. Bogár Imre, akit tizennyolc évesen akasztanak föl, leventei termet, »deli szépség, [...] Isten képmását viselő arcvonásokkal.«” (Már réges-régen kiállításra kellett volna rendezni *A betyár szép* címmel.) Mindent egybevéve tehát: betyárügyekben a szembenézés és a szemléletbeli „leszámolás” kísérlete bizony nem is éppen kockázatmentes vállalkozás.

Szentesi Zöldi László nem átalija ki-mondani: bizony ezek a rettegett-csodált nyalka fickók így vagy úgy, de közönséges bűnözők, amorális csirkefogók voltak, akiknek bizony eszük ágában sincs a gazdagoktól elvett javakat a szegényeknek juttatni, s a haza dolga is csak röpke, átmeneti időre, rájuk nézve bizony lehangoló végkimenetellel jut eszükbe. (Rózsa Sándor 150 fős

– egyébként a ‘48-as déli hadszíntéren ragyogóan harcoló – különítménye alig egy hónap múltán enged „a vér szavának”, karácsonyra a betyárok hazaoszlanak a zsák-mánnyal, miután jó adag rablás-randalírozás-kegyetlenkedés révén hozzák fölöttébb kínos helyzetbe a magyar hadvezetést.) Ráadásul, mivel a kommunista történetírás aféle osztályharcos pusztai Marx Károlyokká léptette elő a betyárokat, akik szociális indítékból, osztályszempontok alapján gazemberkedtek öntudatosan a magyar vidékeken, különösen fontos megjegyeznünk: „elegendő bepillantani a periratokba, hatósági levelekbe, tanúvallomásokba és ítéletekbe, hogy ne formáljunk hamis képet a kortársak vélekedéséről. A magyar emberek a Bakonytól a Hortobágyig, Nógrádtól Szlavóniáig rettegtek a bűnözőktől. Az éjszaka védtelen tanyákra törő, nappal elhagyatott helyeken utazókat fosztogató betyárokkal tisztességes ember nem érintkezett, ha pedig mégis rákényszerült, igyekezett családi és anyagi veszteség nélkül kikecmeregni a bajból. Aligha véletlen, hogy az esetek jelentős részében árulás végzett a betyárokkal, a tanyai és a falusi emberek minden teketóriázás nélkül feladták őket, s nem pusztán a kitűzött jutalom reményében. Számtalan adat bizonyítja, hogy az egyszerű emberek félelemből segítették Sobri Jóskát, Rózsa Sándort, Bogár Imrét és a többieket... A részeges, gyilkos kedvű, tolvaj betyárok pontosan azt képviselték a korabeli társadalomban, amit ma is bűnözésnek nevezünk.” És miután bűnözőkről, a társadalomra kimondottan veszélyes elemekről van szó, nem késlekedik a szerző a végső morális ítélet kimondásával sem: „sokfélék vagyunk, más a sorsunk, az erkölcsi mércénk, de bűnözőnek szegődni egyetlen korban sem kötelező”. Amennyire a betyárok körüli szabadsághősmítoszt szempillantás alatt semmivé foszlatja a tény, hogy kizárólag a mindenáron való személyes haszonszerzés motiválta őket, hiszen sohasem fordult elő, hogy bizonyíthatóan politikai-eszmei célzattal a házat sanyargató idegen katonák vagy egyéb

hatalombérencek ellen fordították volna fegyvereiket – sajnos, legalább annyira bebizonyítottatik, hogy éppen saját honfitársaik ilyen-olyan gyötörtetésével – sajátos, de annál kíméletlenebb eszközeikkel – végső soron ők is csak a magyarság szenvedéséhez járultak hozzá. Ha úgy tetszik, a maguk módján ők is kivették részüket az Ady-féle szörnyű igazság gyakorlatából, hogy aki beleszúr a magyarba, szinte kedvet kap a rúgáshoz.

Hogy megszépítő romantikus máz és könyörtelen történeti dokumentumok sora miként feszül egymásnak – akár ezt a különleges antinómiát is példázza a *Nagy magyar betyárkönyv* portrészorozata, az esetleírások és betyárkaland-ismertetések egymásutánja. Olyan különleges, érdekességében és eredeti szellemességében is csemegének számító részletekkel, mint például a Vidróczy Mártonról szóló fejezet („kétségkívül széles körű ismertség övezte szűkebb pátriájában, de az is bizonyos, hogy a legenda-gyártás csak halála után indult meg. Ma aligha emlegetnénk a legismertebb betyárok között, ha a róla szóló két dalt Kodály Zoltán nem emeli be *Mátrai képek* című dalművébe”), vagy ami Krúdy Gyula nagyapjának öccséről, Krúdy Kálmánról olvasható, főleg annak összefüggésében, amit nagy írónk írt a gengszter nagybácsikáról: „megszépítő sorok, a valóság azonban egészen más képet mutat a nagy író bűnöző rokonáról. Erőszakos hajlamára Praznovszky Mihály 1841-ből talált először adatot.” Aki különben úgy summázza Krúdy Kálmán működését, hogy „megszállott, vad, szenvedélyes élete volt, bolondulásig szerette az asszonyokat... halálával lezárult a nógrádi Krúdyak életének egy szakasza, hogy aztán a »pajkos« Krúdy a Nyírségben megszülető Krúdy Gyula jóvoltából tisztult, emberibb és híresebb, új életre támadjon.”

Igen izgalmas kérdés az is – és Szentesi Zöldi gondoskodik is róla, hogy szembesüljünk vele –, hogy vajon mennyire különlegesen magyar, mennyire speciálisan fajtánkbeli jelenség az egész betyárság, vadul vágatód

lovakkal, pusztával, romantikával-szabadság-mítosszal, kötöttségek nélküli, „nagy étellel” együtt? (Nem magyar nemzetiségű betyár alig akadt, a mitológiában egy sincs. „A régi országban elfoglalt arányukhoz képest is feltűnően nagy a magyar elem túlsúlya.”) A válasz alighanem a nemzetkarakterológia már Alexa Károly által is pedzegetett, többek által ingoványosnak ítélt nagy terepei körül kerekendő. Nomád ősiségünk, lovaskultúránk, Ázsia mélyéből felpárázó különleges álmaink, vágyaink, képzeleteink tájkán. Népiünk lelkének rejtettebb zugaiban, a kollektív tudatalatti világában.

Mítoszrombolás vagy igazán tárgyilagos számbavétel? Alighanem az utóbbi. És mivel a betyárok váltig isznak („múlik a nyár”), Vidróczki híres nyája rendületlenül ott csörög-forog a Mátrában, Rózsa Sándor meg, ha őszszevonja a szemöldökét, nagy-nagy csend leszen a csárdában – igen, a nemzeti emlékezet részéről van szó, lett légyen utólagos erkölcsi értékítéletünk bármi. Sándorék varázsa Röszkétől Szamosújvárig régi – bár több mint gyanúsán –, de mégiscsak a magyar história örök nagy tanúi állnak előttünk.

DOMONKOS LÁSZLÓ

*Köszönjük Olvasóinknak, Barátainknak, hogy
2009-ben felajánlották jövedelemadójuk 1 százalékát
folyóiratunk megjelenítésének támogatására.*

Kérjük, tegyék meg ezt 2010-ben is!

A HITEL Alapítvány adószáma: 18013430-2-41

A Hitel áprilisi számának szerzői

Ágh István (1938) Budapest
Alföldy Jenő (1939) Kecskemét
Bakos Kiss Károly (1977)
Beregújfalu
Borbély András (1982) Budapest
Csoóri Sándor (1930) Üröm
Domonkos László (1951)
Budapest

Falusi Márton (1983) Budapest
Gál Sándor (1937) Kassa
Gyurác Ferenc (1955)
Vasszilvágy
Lángi Péter (1942) Keszthely
Márkus Béla (1945) Debrecen
Monostori Imre (1945) Tatabánya
Orosz János (1932) Budapest

Sólyom László (1942) Budapest
Szakolczay Lajos (1941) Budapest
Szénási Miklós (1967) Debrecen
Szőke Kálmán (1946) Debrecen
Tamás Menyhért (1940) Budapest
Techet Péter (1984) Budapest
Tornai József (1927) Budapest
Vigh Károly (1918) Budapest